

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ

О. М. Васильченко, м. Київ

Розглядається проблема дослідження репродуктивної поведінки людини в річизі соціально-психологічної парадигми. Обґрунтовується необхідність застосування понятійного апарату психології для вивчення феномена репродуктивної поведінки особистості, аналізуються основні теоретичні підходи до його дослідження. Формулюються завдання дослідження психологічної складової репродуктивної поведінки особистості.

Ключові слова: поведінка, репродуктивна поведінка, модель репродуктивної поведінки особистості, детермінанти репродуктивної поведінки особистості.

Рассматривается проблема исследования репродуктивного поведения человека в русле социально-психологической парадигмы. Обосновывается необходимость применения понятийного аппарата психологии для изучения феномена репродуктивного поведения личности, анализируются основные теоретические подходы к его исследованию. Формулируются задачи исследования психологической составляющей репродуктивного поведения личности.

Ключевые слова: поведение, репродуктивное поведение, модель репродуктивного поведения личности, детерминанты репродуктивного поведения личности.

The problem of reproductive behavior reaserch in the context of social-psychological paradigm is considered in the article. The necessity of application of the conceptual system of psychology for studying the phenomenon of reproductive behavior of person is proved. Analysis of the basic theoretical approaches to behavior research is carried out. Problems concerned with research of psychological component of reproductive behavior of person are formulated.

Key words: behavior, reproductive behavior, model of reproductive behaviour of personality, determinates of reproductive behavior of personality.

Проблема. Відтворення нових поколінь – обов'язкова умова існування будь-якого суспільства. Ситуація у сфері народжуваності й батьківства в нашій країні досить непроста і з часом ускладнюється, звідси – потреба у вивченні й розробленні засобів впливу на неї.

Мета статті: окреслити проблему дослідження репродуктивної поведінки людини як соціально-психологічного феномена; обґрунтувати необхідність застосування для цього понятійного апарату психології; на основі аналізу існуючих теоретичних підходів

сформулювати завдання дослідження психологічної складової репродуктивної поведінки особистості.

Репродуктивну поведінку особистості ми розглядаємо як складний, інтегральний, багаторівневий феномен, що містить дві складові – біологічну і психологічну. Біологічна складова традиційно вивчається в рамках таких наук, як фізіологія, медицина, анатомія.

Репродуктивна поведінка тварин являє собою цикл послідовних інстинктивних реакцій, зумовлених внутрішньою мотивацією і зовнішніми стимулами. У нижчих тварин статеву (коїтальну) і репродуктивну поведінку нероздільні і виявляються в єдиному статево-репродуктивному поведінковому акті. З розвитком тваринного світу ці дві форми поведінки все більше розмежовувалися. Можна сказати, що показником розвиненості живої істоти є ступінь розділення її коїтальної і репродуктивної поведінки. Отож у результаті виокремлення сексуальності і репродуктивності в людини, що є вінцем розвитку живої природи, з'явився вибір – мати чи не мати потомство. Вона починає осмислювати своє ставлення до дитини, до себе як до батька або матері, усвідомлювати значення і смисл свого батьківства.

У сучасної людини три раніше, у філогенезі, злиті форми поведінки – репродуктивна, коїтальна і шлюбна – виявилися розділеними. Відповідно перше завдання наукового дослідження психологічного компонента репродуктивної поведінки особистості – чітко теоретичне розмежування цих різних форм поведінки. Потрібно виокремити психологічні механізми, які детермінують саме репродуктивну поведінку. У центрі наукового інтересу має бути не поведінка, орієнтована на народження дитини (як це зазвичай прийнято в соціології і демографії), а утворений у результаті філо- і соціогенезу дизайн психологічних механізмів, що визначає всю систему репродуктивних подій у житті особистості.

Зазначимо, що окремі феномени психологічної складової репродуктивної поведінки досліджувалися в межах різних галузей психології, зокрема вікової, медичної, соціальної, педагогічної, психології особистості (В. І. Брутман, Д. В. Віннікотт, В. А. Геодакян, О. І. Захаров, Е. Еріксон, Н. П. Коваленко, І. С. Кон, С. Ю. Мещерякова, М. Мід, М. С. Радіонова, В. А. Раміх, Д. Пайнз, Г. Г. Філіппова) [1–8]. Проте на сьогоднішній день психологія ще не має належним чином розробленої концепції репродуктивної поведінки особистості, у якій, на наш погляд, мали б бути висвітлені два аспекти – статичний і динамічний – та відповідно застосовані два види аналізу – структурний і системний.

Дослідження *статичного* аспекту репродуктивної поведінки особистості в індивідуально-психологічному, міжособистісному і груповому вимірах передбачає розроблення *трьох моделей* її

психологічної складової: 1) типологічної; 2) структурної; 3) функціональної.

Дослідження динамічного аспекту має охоплювати низку напрямів:

- регулятивні, операційні і функціональні механізми репродуктивної поведінки особистості;
- функції репродуктивної поведінки на інтрафункціональному і екстрафункціональному рівнях;
- філогенетична динаміка психологічної складової репродуктивної поведінки;
- онтогенетична динаміка психологічної складової репродуктивної поведінки;
- форми реалізації репродуктивної поведінки як чинники становлення особистості.

Особливу увагу слід приділити операціоналізації поняття “репродуктивна поведінка особистості” та застосуванню до характеристик репродуктивної поведінки понятійного апарату психологічної науки, зокрема соціальної психології.

Традиційно у психології під *поведінкою* розуміють зовнішні прояви психічної діяльності людини. Поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх, суб’єктивно пережитих процесів. Факти поведінки і факти свідомості розводять відповідно до методу їх виявлення: поведінка реалізується в зовнішньому світі і виявляється шляхом зовнішнього спостереження, а процеси свідомості протікають усередині суб’єкта і виявляються шляхом самоспостереження.

Виділяють такі *поведінкові акти*:

- зовнішні прояви фізіологічних процесів, пов’язаних зі станами, діяльністю, спілкуванням людей;
- окремі рухи і жести;
- дії – акти поведінки, що мають певний смисл;
- учинки – найзначніші соціально детерміновані акти поведінки, пов’язані з нормами, стереотипами, стосунками, самооцінкою і самоставленням.

Вивчення поведінки людини спочатку обмежувалося рамками фізіології та антропології. Однак *фізіологія* неспроможна пояснити зміни людської поведінки. Безумовно, варіації реагування людини на навколишнє середовище пов’язані з варіаціями фізіологічних функцій. “Однак фізіологія ніколи не зможе пояснити ні природу зовнішніх стимулів, ні контекст, у якому індивід на них реагує. Вона ніколи не зможе пояснити безупинно мінливі патерни того, що вважається в суспільстві гарним, бажаним і т. ін., а виходить, не зможе пояснити той спектр мотиваційних сил, які рухають індивідом” [2].

Антропологи дотримувалися думки, що поведінка людини – пластичний матеріал і що культура, у якій “живе” людина, повністю

формує її особистість. Основоположниками культурного релятивізму були Франц Боас і Маргарет Мід. Послідовники цієї теорії зосередилися на з'ясуванні розбіжностей між культурними групами і не звертали при цьому увагу на подібність. Культуру вони уявляли як самостійне і цілісне утворення, яке формує людей більшою мірою, ніж люди формують його.

Зовнішній детермінізм, доведений до крайності, стверджує, що поведінка формується виключно набутими асоціаціями і подіями, котрі постійно підкріплюються. У психології ця ідея лягла в основу *біхевіоризму*, біля витоків якого стояв російський учений І. П. Павлов. В Америці цей напрям розвивали Дж. Уотсон, пізніше – Б. Ф. Скіннер. Оперантний ситуаційний підхід Скіннера, заснований на підкріпленні бажаної поведінки, показав себе як ефективний метод формування певної поведінки у тварин. У людей він успішно застосовувався лише для того, щоб навчити розумово відсталих осіб навичок самообслуговування. Розуміння обмеженості біхевіоральних підходів до формування поведінки прийшло в 1950 – 1960-х роках. Найбільшим недоліком біхевіоризму виявилася його повна нездатність пояснити поведінку людей.

Традицію вивчення соціальної поведінки особистості було започатковано дослідженнями, виконаними з позицій психоаналізу і біхевіоризму. *Психоаналітичний* напрям у соціально-психологічній теорії ґрунтується на працях засновника психоаналізу З. Фрейда, а також на теорії інстинктів соціальної поведінки В. Макдугалла.

Праця В. Макдугалла “Вступ до соціальної психології” (1908), як прийнято вважати, ознаменувала остаточне утвердження *соціальної психології* як самостійної дисципліни. Основне положення теорії Макдугалла можна сформулювати так: цілеспрямовані потяги інтуїтивного характеру, суб’єктивно представлені емоціями, впливають на індивідуальну свідомість і, урешті-решт, визначають як соціальну поведінку індивіда, так і структуру суспільства.

Одним із перших, хто зробив поведінку предметом психології, був один із засновників біхевіоризму Дж. Уотсон. Він наполягав на тому, що психологія має ґрунтуватися виключно на спостереженні за поведінкою, а не за свідомістю. Думки й почуття людей мають значення лише тією мірою, якою вони проявляються у вчинках або якимось іншим способом відображаються в поведінці. Прихильники біхевіоризму вважають, що, за винятком невеликої кількості вроджених інстинктивних реакцій, або безумовних рефлексів, інша поведінка є умовно-рефлекторною і формується в результаті наuczіння, тобто закріплення певних реакцій на певні подразники (стимули). Б. Ф. Скіннер підкреслював, що поведінку визначає вплив наслідків тих або тих учинків.

Теза біхевіористів про те, що будь-яка поведінка цілком обумовлена наuczінням, була спростована етологами, які показали вроджену основу більшості форм поведінки у тварин. *Етологи* і *зоопсихологи* намагалися зрозуміти, як саме вроджені механізми, що детермінують виникнення й розвиток поведінки, доповнюються впливом середовища, з яким організми вступають у взаємодію. *Соціобіологія*, навпаки, стверджує, що в основі всіх форм соціальної поведінки людини лежать вроджені структури, властиві їй так само, як і всім іншим представникам тваринного світу. Тобто всі форми соціальної поведінки, властиві людині, існують лише остільки, оскільки вони забезпечують передачу наступним поколінням якомога більшої кількості генів, виходячи із суто “егоїстичних” принципів. Ці дані розширили знання про поведінку людини, але незабаром були спростовані фундаментальними дослідженнями представників наукової психології.

Численні дослідження соціальної поведінки протягом усього ХХ ст. були виконані з позицій психоаналітичної концепції в межах різних шкіл цього напрямку (А. Адлер, К. Г. Юнг, К. Шутц, Е. Фромм, К. Горні). Так, З. Фройд вважав, що поведінка особистості детермінована певними чинниками, найчастіше ірраціональними, і зазвичай є неусвідомлюваною. Доступна для спостереження поведінка людини – це лише верхівка айсберга: за окремими свідомими зовнішніми формами поведінки приховується безмежна сфера несвідомого. А. Адлер, на відміну від З. Фрейда, був упевнений у тому, що в основі поведінки людини лежить несвідоме прагнення зверхності над іншими людьми, прагнення бути першим, кращим.

Соціальна поведінка особистості стала предметом дослідження ще у двох інших, крім психоаналітичного, найпоширеніших у ХХ ст. теоретичних напрямках психології – необіхевіоризмі (А. Бандура, Дж. Доллард, Г. Келлі, Дж. Тібо) і когнітивізм (К. Левін, Л. Фестінгер, Ч. Осгуд).

Необіхевіористи вважали, що соціальну поведінку детермінують стимули, що позитивно або негативно підкріплюють її. Індивід зважає співвідношення між позитивними і негативними стимулами, перш ніж здійснити певну дію. При цьому обов’язково враховується не тільки власний, а й чужий досвід.

Когнітивний підхід заперечує інтуїтивізм психоаналізу та механіцизм біхевіоризму і наполягає на вирішальній ролі раціонального знання в соціальній поведінці суб’єкта.

Відповідно до поглядів *гейтальтпсихологів* структурна організація поведінки в цілому відіграє більш важливу роль, ніж окремі вчинки. Неможливо зрозуміти сенс поведінки, якщо окремо розглядати її компоненти.

Незважаючи на історичне суперництво психоаналізу, необіхевіоризму і когнітивізму, у кінці ХХ ст. чітко означилася тенденція взаємо-

проникнення їхніх ідей. Вивчення поведінки особистості, а саме соціальної поведінки, збагачується результатами досліджень усіх трьох теоретичних напрямків, що доповнюють і врівноважують один одного.

На сьогоднішній день еклектичність найбільшою мірою властива сучасним прихильникам аналітичної психології К. Г. Юнга і проявляється як у теоретичних побудовах, так і в практичній роботі психологів-юнгіанців. Визнаючи, що поведінка особистості залежить від ієрархії її мотивів, більшою мірою неусвідомлених, пост'юнгіанці не вважають цю залежність безперечною, а мотиваційну структуру – незмінною. Воля раціональної сфери психіки власне, виражається у волі інтерпретації. Особистість, на думку неюнгіанців, безперестанку інтерпретує власні емоційні реакції й учинки, дії інших людей, своє і чуже минуле в прагненні оцінити сьогодення й визначити майбутнє. Прийняття особистістю рішення залежить від інтерпретації обставин і власних здатностей. Разом з тим характер самої інтерпретації детермінований сформованими особливостями особистості. Тільки спілкування, взаємодія з іншою особистістю дає змогу розширити діапазон інтерпретацій і, отже, волю вибору. Міжособистісне спілкування не тільки уможливило одержання інформації й “соціальне навчіння”, наслідування зразків, а й сприяє розкриттю потенціалу особистості за допомогою переструктурування її мотиваційної сфери і системи цінностей.

У радянській психології поведінку традиційно розглядали в контексті *теорії діяльності*. Засадничими тут стали праці М. Я. Басова, П. П. Блонського, М. О. Бернштейна, Л. С. Виготського, які й створили теоретичні підстави для розвитку діяльнісного підходу. Так, П. П. Блонський визначав поведінку людини як процес, зумовлений наслідуванням і соціальним взаємоприсотуванням. М. О. Бернштейн пояснював поведінку відповідно до її регуляції з боку очікуваного результату, “моделі потребового майбутнього”. П. К. Анохін вважав, що в основі поведінки лежать специфічні системні явища – функціональні системи; для О. М. Леонтьєва [9] діяльність є універсальним пояснювальним поняттям. Натомість С. Л. Рубінштейн [10] застерігав від зведення всієї різноманітності взаємодії людини зі світом лише до діяльності. Він розрізняв діяльність і поведінку: для нього поведінка – це особлива форма діяльності. Діяльність стає поведінкою лише тоді, коли мотивація людських дій із предметного плану переходить у план індивідуально-суспільних відносин. Головне в поведінці – ставлення до моральних норм. Якщо одиницею аналізу діяльності є дія, то одиницею аналізу поведінки – учинок.

Д. М. Узнадзе вважає, що поведінка являє собою реалізацію конкретної підготовленості. Жодна дія не виникає з нічого – їй передусе настановлення, або готовність суб'єкта до сприймання майбутніх подій і дій якимось певним чином. Ця неусвідомлювана готовність – основа доцільної активності людини (див. [11]).

На думку Б. Г. Ананьєва [12], поведінка людини – це її родова характеристика. Він уводить в ужиток поняття “соціальної гармонії поведінки” – своєрідного поєднання прав і обов’язків.

Спроби побудови прийнятної і зрозумілої для всіх схеми розвитку поведінки привели до уявлення про існування двох її форм – вродженої і набутої. *Вроджена* (“інстинктивна”) поведінка автоматизована і стійка. Вона властива видам і в нормальних умовах є видотиповою ознакою. Інстинктивна форма поведінки детермінована законами біологічної еволюції. Вона зафіксована в генетичній програмі організму і розгортається в міру його дозрівання. *Набута* поведінка, що формується за життя кожного окремого індивіда, забезпечує пристосування його в ході онтогенезу до умов середовища. Якщо перша форма поведінки – інстинктивна – фіксована і непластична, то набута забезпечує пристосування інстинктивної поведінки до зовнішнього світу. У цілому поведінка людини постійно проявляється, з одного боку, як основа, успадкована від попередніх поколінь, а з другого – як безліч наслідків безперервних впливів фізичного і соціального середовища. Розвиток поведінки можна уявити як “обростання” інстинктивної поведінки механізмами пристосування.

Більшість сучасних психологів розглядають соціальну поведінку як *системне* утворення. **Соціальна поведінка особистості** – форма активності суб’єкта в суспільстві й соціальних групах, спрямована на підтримку й розвиток цього суспільства, груп і самої особистості. Це активність особистості, яка здійснюється суб’єктом з метою реалізації певних функцій, що потребують його взаємодії із соціальним середовищем.

Соціальну поведінку не можна розглядати поза свідомістю людини – у цьому полягає принцип єдності свідомості і поведінки. Мотиви та настановлення поведінки можуть бути (повністю або частково) усвідомлені людиною, але можуть і зовсім нею не усвідомлюватися, особливо якщо суперечать суспільним нормам та ідеальному образу Я. Тоді справжня мотивація вчинків прикривається раціональним їх мотивуванням, що виправдовує сумнівні з морального погляду дії. Мотиви можуть не відразу усвідомлюватися особистістю й у тому випадку, коли її соціальна поведінка реалізується інтуїтивно в незвичній для індивіда ситуації

Вивчаючи будь-яку форму соціальної поведінки, важливо з’ясувати джерела її виникнення і динаміки. Регуляторами соціальної поведінки на рівні особистості виступають її соціальні настановлення, психологічні особливості, цінності, потреби й мотиви. Одне з основних концептуальних положень соціальної психології відображає теза про те, що індивідуальну психіку, а також психіку колективних утворень (від неформальних соціальних груп до цілих націй) слід розглядати як системи, що перебувають у стані напруженості. Відповідно до принципу системності соціальну поведінку потрібно досліджувати як процес, тобто виокремивши внутрішні суперечності цього феномена, з’ясувавши його зв’язки і залежності. Поведінка має тлумачитися з огляду на всю

різноманітність одночасно співіснуючих фактів, а ці факти утворюють систему, тому стан кожної частини цієї системи залежить від будь-якого іншого її складника. Слід відмовитися від опертя на прості механічні закономірності, що пов'язують окремі стимули з конкретними реакціями, тому що і ті, й ті вбудовані в динамічний контекст, який визомінює й обмежує дія цих закономірностей. Деякі з них є рушійними, а деякі – стримувальними силами. Неможливо обмежитися лише вивченням детермінуючих факторів. Аналіз стримувальних факторів важливий для розуміння й прогнозування ефекту дії стимулу – такою ж мірою, як і аналіз самого цього стимулу. Репродуктивна поведінка особистості – утворення багаторівневе, тому цілісне вивчення цього феномена передбачає і його порівняльний аналіз.

Традиційно в соціології та демографії прийнято виділяти потребу, яка визначає репродуктивну поведінку, як “потребу в дітях”. А. І. Антонов визначає потребу в дітях як “соціально-психологічну властивість соціалізованого індивіда, що проявляється в тому, що, не маючи дітей і належної їх кількості, індивід зазнає труднощів як особистість” [1, с. 376]. В. В. Бойко зазначає, що “потреба в дітях – це стійкий соціально-психологічний стан індивіда, зумовлений, по-перше, прагненням мати типову для даного суспільства кількість дітей у родині і дати їм не гірше за типову щодо якості виховання, по-друге, чадолобієм (тобто глибоко засвоєними настановленнями щодо дітей узагалі), що проявляється в тому, що, не маючи дітей або певної їх кількості індивід зазнає труднощів самореалізації себе як особистості” [13, с. 61]. Як бачимо, наведені визначення не пояснюють сутності репродуктивних потреб особистості і не дають можливості наблизитися до пояснення природи репродуктивної поведінки.

Висновок. Пояснити природу поведінки – значить відкрити закони, які управляють поведінкою. Якщо відмовитися від пояснювального підходу й обмежитися описом репродуктивної поведінки, то як тоді з'ясувати її природу? Отже, недостатньо лише описувати зовнішні форми репродуктивної поведінки – потрібно через дослідження її окремих актів іти до вивчення психологічної сутності цього соціально-психологічного феномена. Інакше кажучи, предметом дослідження мають стати детермінати, механізми, структура і функції репродуктивної поведінки особистості.

Найбільш актуальними на сьогоднішній день завданнями, коли йдеться про дослідження репродуктивної поведінки особистості, є теоретичне і практичне розроблення низки питань, серед яких:

- експліцитна постановка проблеми психологічної детермінації змісту, структури і функцій репродуктивної поведінки особистості;
- застосування до характеристики репродуктивної поведінки понятійного апарату психологічної науки; розуміння репродуктивної поведінки як складного, інтегрального, багаторівневого феномена і введення до його структури психологічних компонентів;

- розроблення структурних, типологічних і функціональних моделей репродуктивної поведінки в індивідуально-психологічному, міжособистісному та груповому вимірах;
- виявлення системи психологічних детермінант репродуктивної поведінки (внутрішньомотиваційної, зовнішньонормативної, аксіологічної);
- розкриття раціональних, ірраціональних і надраціональних чинників формування, становлення та функціонування репродуктивної поведінки;
- виокремлення феноменів, що дістали назви “психологія репродукції людини” і “репродуктивна когніція”, “репродуктивна мотивація”, як психологічних регуляторів репродуктивної поведінки; теоретичний аналіз та емпіричне вивчення цих явищ;
- виявлення основних психосемантичних конструктів суспільної свідомості щодо репродуктивної поведінки за векторами: адекватна-девіантна репродуктивна поведінка; екзистенційна типологія репродуктивної поведінки; екзистенційна мета репродуктивної поведінки; екзистенційні форми репродуктивної поведінки.

Література

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1996. – 304 с.
2. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2-х т. / Ж. Годфруа ; пер. с фр. – М. : Мир, 1992. – Т. 1. – 376 с.
3. МакДугалл Дж. Тысячеликий Эрос / Дж. МакДугалл. – СПб. : Б&К, 1999. – 278 с.
4. Психология личности в трудах зарубежных психологов : хрестоматия / сост. А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
5. Социология семьи : учебник / под ред. А. И. Антонова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 640 с.
6. Якунин В. А. История психологии / В. А. Якунин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 376 с.
7. Tinbergen N. The study of instinct / N. Tinbergen. – Oxford : Oxford University Press, 1951. – 228 p.
8. Томпсон П. История жизни и анализ социальных изменений / П. Томпсон // Вопросы социологии. – 1993. – № 1-2. – С. 129–130.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер-Ком, 1998. – 712 с.
11. Психология личности в трудах отечественных психологов : хрестоматия / сост. Л. В. Куликов. – СПб. : Питер, 2000. – 480 с.
12. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
13. Бойко В. В. Малодетная семья: социально-психологическое исследование / В. В. Бойко. – М. : Мысль, 1988. – 238 с.

© Васильченко О. М.